УДК 398.22

Г.Р. Хөсәенова

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МИЛЛИ КИТАПХАНӘСЕНДӘ САКЛАНА ТОРГАН ДАСТАННАРГА ГОМУМИ КҮЗӘТҮ

В данной статье проводится общий обзор татарских дастанов, хранящихся в Отделе рукописей и редких книг Национальной библиотеки Республики Татарстан. Цель статьи – выявить хранящиеся в отделе дастаны, обратить внимание на степень сохранности, место обнаружения рукописных памятников, дать им краткую характеристику, определить идейно-тематическую направленность и подвести общие выводы из наблюдений.

С 2008 года в Национальной библиотеке Республики Татарстан издается серия книг «Татарская археография». В этом списке достойное место заняли и татарские дастаны. Автор выделяет среди них важное место произведению «Дастане джайа», отличающемуся своей древностью и названием.

Ключевые слова: татары, дастан, эпос, рукопись, памятник, мотив, фольклор, литература.

This article provides a general overview of the Tatar dastans stored in the department of manuscripts and rare books of the National Library of the Republic of Tatarstan. The purpose of the article is to identify the dastans stored in the department, pay attention to the degree of preservation, the location of discovery of handwritten monuments, give them a brief description, determine the ideological and thematic focus and draw general conclusions from observations.

Since 2008 the National Library of the Republic of Tatarstan has published a series of books «Tatar Archeography». Tatar dastans also took a worthy place in this list. The author allocates an important place among them to the work «Dastane Jaya», distinguished by its antiquity and name.

Keywords: Tatars, dastan, epic, manuscript, monument, motif, folklore, literature.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә татар халкының бәһасез мирасын үз эченә туплаган кульъязма дастаннар саклана. Дастаннарның хронологик чикләре XVII гасыр – XX гасыр башы аралыгын колачлый.

Төрле елларда оештырылган археографик экспедицияләрнең саллы нәтиҗәсе булып торган әлеге язма ядкярләрнең саны бихисап. Биредә татар халкы арасында аеруча яратып укылган Таһир белән Зөһрә , Йосыф-Зөләйха, Ләйлә һәм Мәҗнүн, Сәйфелмөлек сюжетына корылган романик; дини-каһарманлык төркеменә караган «Каһарман Катил»; гыйлем алуның әһәмиятен ассызыклаган «Дастане җайә» дастаннары саклана. Бу кульъязма-хәзинәләр исемлеген «Чыңгыз хан нәселе», «Аксак Тимер», «Идегәй» кебек борынгы дастаннарны үз эченә алган «Дәфтәре Чыңгызнамә» җыентыгы тулыландыра.

Китапханәдә тупланган дастаннарның һәрберсенә аерым тукталып, кыскача анализ ясаудан элек, татар дастаннарына хас үзенчәлекләрне карап үтү бик тә урынлы булыр.

Мәгълүм булганча, Идел буе җирлегендә таралган дастаннар чичән-импровизаторлар тарафыннан башкарыла торган әсәрләрдән бераз аерылып тора. Шул ук вакытта бу төр ядкярләр әдәби дастаннар категориясенә карый торган әсәрләрдән дә үзгә. Бүгенге көндә әлеге үзенчәлекле иҗат үрнәкләрен китаби дастаннар термины белән атап, әдәбият белән фольклор чигендә торган дастаннар буларак өйрәнү гамәлгә кертелгән.

Татар китаби эпос-дастаннары төп ике темага бүлеп карала. Беренче төр дастаннар – архаик, тарихи һәм дини-каһарманлык әсәрләренең һәркайсын этаплап үз эченә алган каһарманлык дастаннары булса, икенче төре мәхәббәт вакыйгалары тасвирланган романик характердагы әсәрләрдән гыйбарәт.

Кулъязма мирасны барлаганда, дастан жанры билгеләренә ия булып та, «кыйсса», «хикәя», «хикәят», «намә» кебек исемнәр белән аталган әсәрләргә еш юлыгырга туры килә. Хәтта бер үк сюжетка корылган әсәрләрне төрле чыганакта төрле жанр исеме белән атау очраклары да бар. Үз чорында язучы-күчерүче тарафыннан аларның бүгенге термин белән аталмаган булуы табигый, шул рәвешле, эпик билгеләргә ия әсәрләр «дастан» төшенчәсенә мәгънәдәш булырлык сүзләр белән билгеләнгәннәр. Бүгенге көндә дастан буларак каралган язма-китаби ядкярләр арасында «китап» сүзе белән аталу очраклары да күзәтелә. Мәсәлән, «Йосыф китабы» («Китабы Йосыф»), «Түләк китабы» һ.б. Аеруча киң таралган сюжетлы дастаннар арасында фәкать төп геройларның исемнәре белән генә йөртелүче әсәрләр дә бар: «Сәйфелмөлек», «Түләк», «Бүз егет» һ.б. [Мухаметзянова, 2014, с. 101–124].

Дастан сүзенең башка термин белән аталу күренеше Милли китапханә фондларында сакланган кулъязмаларга да кагыла. Биредә «дастан» төшенчәсен күбрәк «кыйсса» сүзе алыштыра. Фәкать геройларның исеме белән генә аталган вариантлар да бар. Шуларның берсе – «Таһир илә Зөһрә» дастаны [Таһир илә Зөһрә, сакл. бер. 3434-Т]. Илле биш кәгазьдән гыйбарәт әлеге кулъязма 2010 елгы археографик экспедицияләр вакытында Әтнә районы Өҗем авылында табылган.

Шуны әйтергә кирәк: Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә Таһир белән Зөһрә сюжетына корылган дастаннар иң зур күпчелекне тәшкил итә[1]. Безнең фикеребезчә, ике үсмернең трагик мәхәббәт тарихына нигезләнеп кенә калмыйча, ата белән бала, иҗтимагый

---

[1] «Таһир-Зөһрә кыйссасы», шифр-2297-Т, Самара өлкәсе Елхов районы Теплый Стан авылында табылган, 7 кәгазь; «Таһир-Зөһрә» кыйссасы шифр-2919-Т, 1998 елда Оренбург өлкәсе Ташлы районы, Бәшир авылында табылган, 48 кәгазь; «Таһир илә Зөһрә һәм бәетләр», шифр-3427-Т, 2010 елда Әтнә районы Ташчишмә авылында табылган, 65 кәгазь.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә 2919-Т шифры белән саклана торган «Таһир-Зөһрә» кыйссасының беренче бите

тигезсезлек проблемаларын үз эченә алган бу сюжет, халыкның яшәешенә аваздаш булу сәбәпле, күп гасырлар буе укылган, күчереп язылган.

Бүлектә тематикасы ягыннан Таһир белән Зөһрә сюжетына охшаш тагын бер әсәр – XIX гасыр уртасына караган кульязма «Кыйссаи Ләйлә вә Мәҗнүн» саклана. Фарсы телендәге әлеге кыйсса 1966 елда Самара өлкәсе Камышлы районы Иске Ярмәк авылы мәчетеннән алынган. Әсәрнең кәгазьдә бер генә бите сакланып калган [Кыйссаи Ләйлә вә Мәҗнүн, сакл. бер. 432ф (74)].

Татар романик дастаннары халыкның көнкүреш проблемаларын яки тарихи вакыйгаларны чагылдырган әсәрләр түгел. Биредә төп игътибар гашыйк геройның хис-кичерешләре, тышкы һәм эчке матурлыгы, җәмгыятьнең гаделсез кануннары белән көрәшенә юнәлдерелә. Шул ук вакытта бу дастаннар татар халкының әдәбият, фольклор әсәрләре белән яхшы таныш булуын, аларның рухи кыйммәтен аңлап, дөрес һәм кирәкле урында куллана белүен күрсәтә [Хөсәенова, 2023, № 1, б. 73].

Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә, романик дастаннардан тыш, борынгы мифологияне, халыкның үткәнен, аның дини традицияләрен чагылдырган «Каһарман Катил кыйссасы» саклана. XVII гасырга караган бу кульязма Әтнә районы Ташчишмә авылында табылган [Каһарман Катил кыйссасы, сакл. бер. 3409-Т]. Утыз алты кәгазьдән гыйбарәт әлеге борынгы дастанны фәнни әйләнешкә кертеп, хәзерге татар теленә яраклаштыру зарурлыгы бар.

2008 елдан Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә «Татар археографиясе» дип исемләнгән китаплар сериясе нәшер ителеп килә. Әлеге китапларда аеруча әһәмиятле дип табылган язма истәлекләр басыла. Бу исемлектә татар дастаннары да лаеклы урын алган. Борынгы дастан текстлары гарәп графикасында язылганлыктан, аларны хәзерге телгә яраклаштыру ихтыяҗы килеп туа. Әлеге кульязмалар текстолог Рәиф Мәрданов тарафыннан транслитерацияләнеп, бүгенге көн укучысы укый алырлык дәрәҗәгә җиткерелде. Күзәтүне 2019 елда 23 нче китап буларак нәшер ителгән ««Чыңгызнамә»: тарихи дастаннар» китабыннан башлыйк.

«Чыңгызнамә» («Дәфтәри Чыңгызнамә») – тарихи, фольклор һәм әдәби үзенчәлекләрне үзендә туплаган, халык тарафыннан яратып кабул ителгән дастаннар китабы. Әлеге ядкярнең XVII гасыр ахырына барып тоташуы мәгълүм.

Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә «Чыңгызнамә» җыентыгына кергән 11 кульязма текст бар. «Татар археография»сенең әлеге сериясендә башка оешмалардан тапшырылган язмалар да өстәлеп, 15 кульязма тупланды. Кереш мәкаләдә Р. Мәрданов «Чыңгызнамә» китабының өйрәнелү тарихы, авторлык мәсьәләсе, кайсы чорга каравы, хәзергәчә сакланган күчермәләре һ. б. турында тәфсилләп яза. Китап ахырында

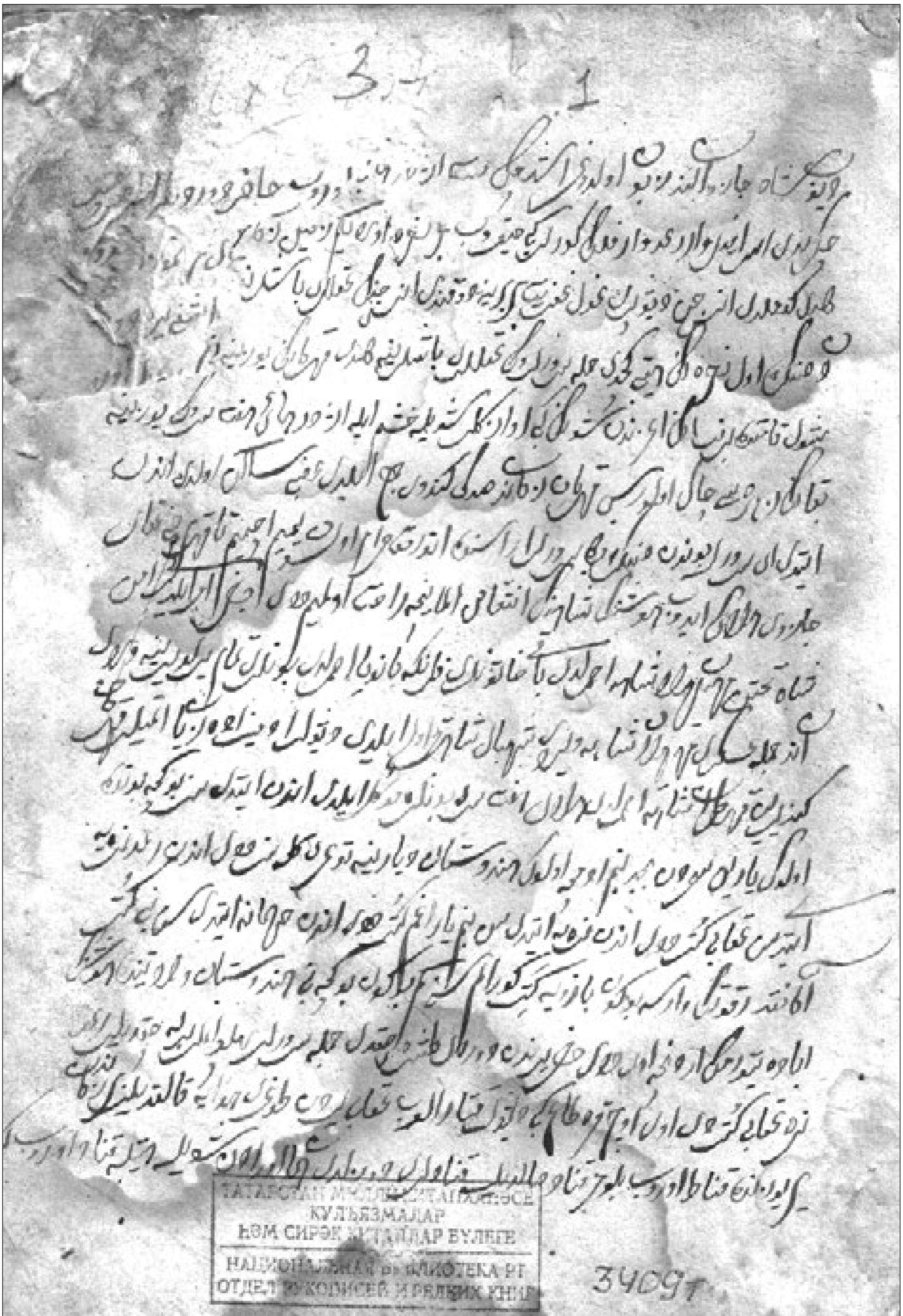

Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә 3409-Т шифры белән саклана торган «Каһарман Катил» әсәренең беренче бите

һәр кулъязма текстка тасвирлама бирелеп, иң соңыннан сүзлек тәкъдим ителә [Чыңгызнамә»: тарихи дастаннар, 2019].

2016 елда Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге хезмәткәрләре тарафыннан Арча районы авылларына оештырылган экспедициядә әлеге көнгә кадәр исеме мәгълүм булмаган дастан табыла. Кулъязма Югары Пошалым авылында яшәүче Нургали Зарипов тапшырган борынгы кулъязмалар җыентыгында урын алган. «Дастане җайә» дип аталган бу ядкяр XVII гасырга карый, барлыгы 58 кәгазьдән гыйбарәт. Дастан 2017 елда бай эчтәлекле мәкалә, текст транслитерациясенең хәзерге татар әдәби телендәге варианты, кулъязмасының факсимилесе һәм тасвирламасы белән «Татар археографиясе» сериясендә 19 нчы китап буларак нәшер ителде [Дастане җайә, 2017].

Җыентыкта ислам дине шәригате нигезләренә багышланган татарча, гарәпчә текстлар урын алган. Кулъязманың битләре шактый тетелгән. Бу – дастанның саклану дәрәҗәсе түбән булуын күрсәтә.

Шунысын әйтү мөһим: моңарчы дастанның тулы тексты һәм «Дастане җайә» атамасы мәгълүм булмаса да, әдәбият тарихында әсәрнең сюжетына охшаш эчтәлекле чәчмә һәм шигъри әсәрләр булуын инкяр итеп булмый. Әйтик, татарлар яшәгән җирлектә без тикшерә торган дастанның кыскартылган варианты «Мәликә китабы» буларак киң танылган. 1846 елдан башлап XX гасыр башына кадәр аның уннан артык басмасы дөнья күргән. Эчтәлеге белән «Дастане җайә»гә охшаш тагын бер әсәрне әйтеп китү урынлы булыр. «Кыз хикәяте» исемле күләмле шигъри кыйсса «Татар археографиясе» сериясенең 10 нчы китабында басылып чыкты [Кыз хикәяте, 2012]. Әлеге әсәр турындагы мәкалә «Татар әдәбияты тарихы» күптомлыгының соңгы басмасында да урын алды. Бу хикәят Алтын Урда чорында (1382 ел) Ибраһим исемле шагыйрь иҗат иткән әсәрнең сюжетын үстереп, баетып нәзыйрә алымында язылган. «Дастане җайә»нең Ибраһим әсәре һәм «Кыз хикәяте» белән уртак яклары шактый күп. Аеруча дастанның башлангыч һәм бетем өлешләре әлеге әсәрләр белән охшаш. Ә «Мәликә китабы»на килгәндә, ул урыннарга артык зур игътибар бирелми. Шулай да «Дастане җайә»нең сорау һәм җаваплардан торган төп өлеше белән «Мәликә китабы»ның басма текстларында охшашлыклар шактый күп [Дастане җайә, 2017, б. 5].

«Дастане җайә» әсәренең исеме гадәти булмаганлыктан, укучыга үзлегеннән генә аның асылына төшенү яки фаразлау шактый кыен. Р. Мәрданов бу атаманың мәгънәсе турында кереш мәкаләсендә болай дип яза:

«Әсәр исемендәге "җайә" дигән сүз текстта бер мәртәбә дә кабатланмаган. Ләкин дастанның эчтәлегенә күрә аның мәгънәсен фаразларга мөмкин. Фарсы телендәге "җай" сүзе "урын", гарәп телендәге "җәәә" сүзе "килү, кайту, башкару" кебек мәгънәләргә ия. Шунлыктан, әсәрнең исемендәге "җайә" сүзен "урнашу, җәмгыятьтәге урынга (дәрәҗәгә) ирешү-кайту" күздә тотылган

дип аңлатырга мөмкин. Бәлки бу атамадагы "җайә" сүзендә берәр хәрефе (мәсәлән "р") төшеп калгандыр, һәм ул "җария" дип языласы булгандыр дип тә гөманлап була. Әмма "җария" сүзе, гадәттә, хезмәтче кыз, кол кыз диган мәгънәләрдә йөргәнгә күрә, аның әсәрдәге патша кызына карата кулланылган булуы бик шикле. Шулай ук "җайә" сүзе язылышында ниндидер хәреф төшеп калган булса, күчерүче яки кульязманы укучылар тарафыннан ул өстәлгән һәм төзәтелгән булыр иде. Әсәрнең төп текстына өстәмә һәм төзәтмәләр кертелгән булуы шундый нәтиҗәгә этәрә» [Дастане җайә, 2017, б. 4].

Безнең фикеребезчә, текстологның беренче фаразы дөреслеккә шактый якын, сюжетта егетнең күп сынаулар кичкәннән соң гына җәмгыятьтә югары дәрәҗәгә ирешүе сурәтләнә.

Мәгълүм булганча, татар китаби дастаннары төрки эпик традицияләр һәм Борынгы Көнчыгыш әдәбияты йогынтысында формалашканнар. Эпик сюжетларны татар халкы борынгы Көнчыгыш фольклорыннан һәм әдәбиятыннан, гомумтөрки эпик фольклорыннан үзләштергән һәм аларга үзеннән үзгәрешләр керткән. Нәтиҗәдә, хронологик яктан тирән тамырларга барып тоташкан, географик яктан татар халкы белән бәйле күп халыкларның бетмәс эпик иҗатын һәм әдәби мирасын үз эченә алган искиткеч катлам барлыкка килгән [Мухаметзянова, 2014, с. 143]. Кульязма хәлендә сакланып калган «Дастане җайә» әсәре дә бу сыйфатлардан хали түгел. Әйтик, дастан Көнчыгыш традицияләрендә кулланыла торган мотив – Аллаһы Тәгаләне мактау, Мөхәммәд пәйгамбәр һәм аның гаиләсе өчен дога кылу белән башланып китә:

«Ике дөньяның хуҗасы Аллаһы Тәгаләгә шөкерләр булсын. Һәм тәкъва бәндәләргә хәерле ахырлар сорыйбыз. Иң камил зат Мөхәммәдкә һәм барлык нәсәбенә дога һәм сәламнәр булсын» [Дастане җайә, 2017, б. 78].

Шул урында ук борынгы төрки эпик мотив – баласызлык мотивы күзгә ташлана:

«Әмма бел һәм хәбәрдар бул, дөньяда күпне күргән-белгәннәр сөйләгәннәр: Рум шәһәрендә бер патша бар иде, исеме Гасаран иде, улы-кызы юк иде. Кәгъбәгә барып, кырык корбан чалып, Олуг һәм Бөек Аллаһка ялварды: "Әй, бер Ходаем! Миңа угыл яки кыз бирсәңче?!" – дип теләде. Тәңре Тәгалә догасын кабул кылды. Өенә килсә, бер кыз пәйда булды, исемен Мәликә дип куйды. Гадәттән тыш акыллы, зирәк һәм гүзәллек иясе, аның кебек белемле кеше юк иде» [Дастане җайә, 2017, б. 78].

Текстта ислам диненең көчле йогынтысы билгеле бер мотивлар, символлар белән генә чикләнеп калмый, ә әсәрнең буеннан буена сюжетка үрелеп бара. Геройларның дөньяга карашы, кызның егеткә әзерләгән сорауларының дини шәригатькә нигезләнүе, диалогта бик күп пәйгамбәр исемнәре телгә алыну – болар барысы да безнең фикеребезнең дөреслеген дәлилли.

«Дастане җайә» әсәренең эчтәлегенә кыскача күзәтү ясап үтик.

...Кайчандыр гомерендә дә мохтаҗлык күрмәгән, үз байлыгының хисабын белмәс дәрәҗәдә чиксез мөлкәтле бер кеше яшәгән. Бу кешегә көтмәгәндә каза килеп, ул бөлгенлеккә төшкән. Байның Габдулла исемле галим улы булган. *«Дус-дошман арасында бу хәлдә үлгәнче, кая да булса китик»,* – дип, улы ата-анасын алып юлга чыккан.

Бу урында шуңа игътибар итәргә кирәк: матди байлык – тотрыксыз, аның гомерлеккә сакланачагын төгәл әйтеп булмый, ә гыйлем тормышның теләсә кайсы чорында да югалмый, киресенчә, кыенлыкларны җиңеп чыгарга ярдәм итә. Шул рәвешле, дастанның нигезендә гыйлемнең кеше өчен иң әһәмиятле төшенчә булуы идеясе ята. Егетнең гаиләсе мохтаҗлык, ачлык сынауларын узып, геройларның Аллаһы Тәгаләгә тәвәккәл кылулары, аның ярдәменә ышанып, зур эшләргә алынулары, шәригать кануннарын бик тирәнтен белүләре сәбәпле, барлык авырлыклар да артта кала. Бу әсәрдә гыйлемлелеккә, диндарлыкка, сабырлыкка дан җырлана. Дастан егетнең патша кызына өйләнеп, ата-анасы белән янәдән кушылып, элеккедән дә мулрак тормышта яшәп калуы белән тәмамлана.

Милли китапханәдә сакланган тагын бер дастанга кыскача күзәтү ясыйк. 1996 елның апрелендә археографик экспедиция вакытында Самара өлкәсенең Камышлы авылында аеруча әһәмиятле ядкяр – «Түләк» дастанының яңа кульязмасы табыла. Әлеге кульязма XIX гасырның беренче яртысында күчерелгән җыентыкның 4–14 битләрен тәшкил итә. Китапчыкның 36б кәгазендә *«ошпу төбне йазгучы мулла Сибгатулла бине мулла Фәхретдин мөдәррис, мөхтәсиб Багданов»* дигән сүзләр бар. Дастан тексты да шушы кеше кулы белән күчереп язылган [Түләк китабы, 2008, б. 13]. Хәзерге көндә бу кульязма җыентык Кульязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә 1761-Т шифры белән саклана.

«Түләк» дастаны – экияти-мифологик сюжетка корылган әсәр. Дастанда җир егете Түләк белән Чачар хан кызы Сусылуның мәхәббәте тасвирлана. Түләктә сөйгәнен ярату хисе мәхәббәт каһарманнары Сәйфелмөлек, Таһир, Мәҗнүннеке кебек чиксез көчле, шулай да герой өчен туган илне, ата-ананы ярату кебек төшенчәләр дә зур кыйммәткә ия.

Алгарак китеп, шунысын әйтик: Милли китапханәдә поэманың өч дистәдән артык нөсхәсе саклана. Әлеге кульязмаларны 2008 елда текстолог Р. Мәрдәнов «Кыйссаи Йосыф поэмасының Татарстан Милли китапханәсендә саклана торган кульязмаларына тасвирламалар» дигән исем астында китап итеп бастырып чыгарды. Галим билгеләп үткәнчә, әлеге текстларның бер өлеше Татарстан, Башкортстан һәм Мари Эл Республикаларында, Пермь, Пенза, Самара, Омск өлкәләренә оештырылган экспедицияләр вакытында табылган [«Кыйссаи Йосыф» поэмасының Татарстан Милли китапханәсендә саклана торган кульязмаларына тасвирламалар, 2009, б. 6]. Фондта поэманың «Кыйссаи

Йосыфның башка варианты» [Кыйссаи Йосыфның башка варианты, сакл. бер. 2290-Т] һәм «Хикәяте Йосыф галәһиссәлам» [Хикәяте Йосыф галәйһиссәлам, сакл. бер. 614-Т] дип исемләнгән авторсыз вариантлары да очрый. Күргәнебезчә, гарәп язулы бу кулъязмаларның авторы билгесез булу өстенә, исеме дә яңача яңгыраш алган. Бу күренеш әсәрнең халыкта төрле вариантлары яшәп килгәнлеккә һәм саклануга ныклы бер дәлил булып тора [Хөсәенова, 2023, б. 71].

Күзәтүләрдән күренгәнчә, Татарстан Республикасы Милли китапханәсендә күпсанлы борынгы татар эпос-дастаннары саклана. Кулъязма истәлекләр жанр билгеләре буенча «дастан» терминына туры килсәләр дә, «кыйсса» сүзе белән аталып йөртелгәннәр. Биредә архаик, тарихи һәм дини каһарманлык әсәрләрен тәшкил иткән каһарманлык дастаннары һәм мәхәббәт сюжетына корылган романик дастаннар да җитәрлек. Шулай да фондта соңгылары сан ягыннан күпчелекне тәшкил итә. Таһир белән Зөһрә, Сәйфелмөлек, Йосыф китабы сюжетларына корылган дастаннар халык күңеленә аеруча якын булган, буыннан буынга сөйләнелгән, күпсанлы кулъязма вариантлары барлыкка килгән. Шунысын әйтергә кирәк: китапханәдә саклана торган дастаннарның күләме зур түгел, эчтәлекләре ягыннан әкияткә якын торган дастаннар да бар. Бу – татар дастаннарын башка төрки халыклар версияләреннән аерып торган иң зур үзенчәлек. Моннан тыш, текстларда борынгы эпик элементлар белән беррәттән, Көнчыгыш традицияләре дә чагылыш таба. Мондый характердагы билгеләр бүлектә сакланган иҗат үрнәкләренә генә түгел, барлык татар дастаннарына хас.

Әлеге мәкаләдә Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлегендә сакланучы дастаннарга гомуми күзәтү ясалды. Фондта, болардан тыш, дастан жанрына караган тарихи китаби хәзинәләребез бихисап. Алар барысы да диярлек тасвирланган, әмма текстологик анализ ясалмаган. Борынгы текстларны хәзерге татар язуына күчереп, укучыларга тәкъдим итү иң зур максатларның берсе булып тора.

Халыкның динен, менталитетын, идеалларын чагылдырган татар дастаннары Татарстан Республикасы Милли китапханәсе өчен генә түгел, милләт өчен дә бик кадерле. Шуңа күрә Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге хезмәткәрләре бу рухи мирасны җыю, тасвирлау һәм укучыларга җиткерү эше белән актив шөгыльләнә.

Әдәбият

Дастане җайә (Мәликә китабы) / төз. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшрияты, 2017. 148 б. («Татар археографиясе» сериясе, 19 нчы китап).

Каһарман Катил кыйссасы // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 3409-Т.

Кыз хикәяте / төз.-авт. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшрияты, 2012. 184 б. («Татар археографиясе» сериясе, 10 нчы китап).

Кыйссаи Йосыфның башка варианты // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кулъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 2290-Т.

«Кыйссаи Йосыф» поэмасының Татарстан Милли китапханәсендә саклана торган кульъязмаларына тасвирламалар / төз.-авт. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшрияты, 2009. 92 б. («Татар археографиясе» сериясе, 3 нче китап).

Кыйссаи Ләйлә вә Мәҗнүн // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 432ф (74).

Мухаметзянова Л.Х. Понятие «Книжный эпос» в мировой фольклористике и татарские книжные дастаны // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Научно-теоретический и прикладной журнал. 2014. Вып. 5. С. 141–144.

Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос: книжные дастаны. Казань. 2014. 380 с.

Таһир илә Зөһрә // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл.бер. 3434-Т.

Таһир илә Зөһрә һәм бәетләр // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 3427-Т.

Таһир-Зөһрә кыйссасы // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 2297-Т.

Таһир-Зөһрә кыйссасы // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 2919-Т.

Түләк китабы: дастан / төз. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшрияты, 2008. – 76 б. («Татар археографиясе» сериясе; 2 нче китап).

Хикаяте-Йосыф-галәйһиссәлам // Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге, сакл. бер. 614-Т.

Хөсәенова Г.Р Милли китапханә фондларында мәхәббәт сюжетына корылган дастаннар: таралу тарихы һәм үзенчәлекләре // Китапханә. Фәнни-популяр журнал. 2023. № 1 (55). Б. 70–73.

«Чыңгызнамә»: тарихи дастаннар / төз. Р. Мәрданов. Казан: «Милли китап» нәшрияты, 2019. 288 б. («Татар археографиясе» сериясе, 23 нче китап).

Хөсәенова Гөлнирә Рәзиф кызы,
филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Милли китапханәсенең Кульъязмалар һәм сирәк китаплар бүлеге хезмәткәре